

066 TOK SENGGORA: SUMBANGANNYA TERHADAP PENULISAN KITAB TAJWID LAMA DI MALAYSIA

Shaharuddin bin Saad

Kolej Universiti Islam Antarabangsa Selangor (KUIS)
Bandar Seri Putra, 43000 Kajang, Selangor

ABSTRAK

Tok Senggora merupakan seorang tokoh Ilmu Tajwid yang amat penting di dalam sejarah perkembangan dan penulisan Ilmu Tajwid. Ketokohnya dan kehebatannya amat jelas apabila kita mengkaji kitab-kitab Tajwid lama di Alam Melayu khususnya di Malayisa dan Patani. Hasil pendapatan dari kajian oleh tokoh-tokoh seperti almarhum Hj Wan Saghir mendapati dan mengakui bahawa pengkaryaan kitab Tajwid di kalangan ulama-ulama Melayu sudah bermula semenjak tahun 1780 an lagi apabila kajian mendapati kitab Tajwid pertama di Alam Melayu dikarang oleh Syeikh Abdul Mukti berjudul Mir'atul Quran pada tahun 1779 dan kitab Tajwid yang paling tebal dan dianggap paling lengkap dikarang oleh Tok Senggora berjudul Mawrid al-Dham'an. Persoalan yang timbul di dalam masyarakat kita khususnya di Malaysia hari ini ialah, sejauhmanakah masyarakat mengenali dan mengetahui tentang munculnya ulama-ulama Melayu seperti Tok Senggora yang hebat dan menguasai khususnya di dalam bidang Tajwid. Bertitik tolak dari persoalan inilah penulis akan menggetengahkan kajian ini demi memberi maklumat kepada masyarakat Malaysia khususnya berkaitan perkembangan penulisan kitab-kitab Tajwid lama dan ulama-ulama sebelum ini. Metodologi yang akan digunakan oleh penulis ialah metode pensejarahan dan metode dokumentasi. Semoga dengan terhasilnya kajian ini akan menjelaskan dan memperkenalkan kepada masyarakat berkaitan perkembangan dan metodologi penulisan kitab Tajwid terawal lama di Alam Melayu selain memperkenalkan juga tokoh ulama Melayu di dalam bidang ini iaitu Tok Senggora. Semoga dengan kajian dan pembentangan ini dapat membantu menjelaskan kepada masyarakat tentang tokoh in dan kitabnya iaitu Mawrid al-Dham'an.

PENDAHULUAN

Para ulama di alam Melayu telah memainkan peranan penting dalam penyebaran dan perkembangan Islam. Sumbangan mereka tidak perlu dipertikaikan lagi. Keilmuan dan pengetahuan yang dimiliki dalam pelbagai bidang keilmuan menjadikan peranan mereka lebih besar terhadap masyarakat dan negara. Di saat masyarakat mencari arah dan tujuan hidup, mereka menjadi petunjuk dan pembimbingnya dan di saat masyarakat dalam kejahilan, mereka menjadi guru yang memandu ke arah kebenaran.

Al-Quran merupakan kitab suci dan panduan hidayah kepada manusia. Terkandung di dalamnya pelbagai ilmu pengetahuan yang diperlukan oleh manusia dan kandungannya tersebut sesuai untuk sepanjang zaman. Sumber al-Quran inilah yang melahirkan ulama-ulama yang mahir dalam pelbagai ilmu pengetahuan, termasuk Ilmu Tajwid yang merupakan salah satu cabang daripada ilmu al-Quran. Di antara ulama Nusantara yang mahir dan menguasai bidang Tajwid seperti Syeikh Abdullah Senggora, Muhammad Sa' id bin Hasan, Syeikh 'Abd al-Qādir bin 'Abd al-Rahmān bin Uthmān al-Faṭānī, Syeikh Nawawi al-Thānī al-Bantānī dan ramai lagi.

Di dalam kertas kerja ini, penulis akan memperkenalkan seorang tokoh di kalangan mereka yang terlibat dan mahir dalam bidang Tajwid al-Quran. Beliau adalah Syeikh Abdullah Senggora dan merupakan seorang ulama dalam bidang Tajwid yang telah menghasilkan sebuah karya Tajwid yang paling lengkap.

NAMA DAN ASAL USUL KETURUNAN SYEIKH ABDULLAH SENGGORA

Nama lengkap Syeikh Abdullah Senggora adalah Abdullah bin Muḥammad Qāsīm dan lebih dikenali sebagai Syeikh Abdullah bin Muḥammad Qāsīm al-Fiqhī al-Sanqūrī (1850an-1930)¹. Beliau juga merupakan salah seorang daripada ulama Melayu yang bertanggungjawab dalam mengembangkan syiar Islam di Nusantara. Beliau juga lebih dikenali panggilan Tok Senggora. Al-Sanqūrī adalah nisbah kepada tempat kelahiran beliau iaitu Senggora².

Menurut satu sumber yang disebutkan oleh Tuan Haji Saleh Abdullah³, Tok Senggora telah berkahwin sejak berusia 15 tahun lagi iaitu setelah beliau menamatkan pengajian dan

¹ Ahmad Fathi al-Fatānī (2002), *Ulama Besar dari Patani*, Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia, cet.1, hlm 83 dan lihat laman web Madrasah Darussalam, <http://www.darissalam.com/fatani.html>, Sabtu, 20 Januari 2007.

² Senggora terletak ke arah utara Pattani. Sebelum itu, pada zaman dahulu Senggora berada dalam pemerintahan Langkasuka dan kemudian Tamberalinga. Setelah kedatangan Islam, ia berada dibawah pemerintahan Fathani Darul Salam. Namun, kemudiannya pemerintah Thai telah menukarkan nama Senggora kepada Songkhla. Senggora adalah sebuah bandar tua yang berada di pinggir Laut Cina Selatan, iaitu yang agak jauh puluhan kilometer di sebelah timur Sadao. Al-Marhum Tuan uru Hj Wan Mohamad Saghīr Abdullah (1425H/2004M), "Sumbangan Ulama Malaysia/Nusantara Dalam Pengajian al-Quran" (kertas kerja yang dibentangkan pada bulan 13-15 Syawal 1425H/ 23-25 November 2004M di Hotel Permai Inn, Kuala Terengganu, Terengganu), hlm 3-5.

³ Beliau merupakan Imam Masjid al-Salihīn, Kampung Bawah Bukit, Chuping, Perlis. Beliau menyebutkan demikian kerana beliau pernah tinggal bersama dengan anak bongsu Tok Senggora yang bernama Yahya, di rumahnya Jalan Bani Hashim, Syi'b Ali ketika beliau belajar di Makkah pada akhir tahun 1940-an dan awal tahun 1950-an. Oleh yang demikian, Ahmad Fathi menyebutkan bahawa, Tuan Haji Salleh telah menjadi sumber rujukan utama beliau dalam membicarakan tentang Tok Senggora. Lihat Ahmad Fathy al-Fatānī (2002), *op.cit.*, hlm 81-84.

hafalan al-Quran⁴ serta sebelum ayahnya kembali ke Perik iaitu kampung asal mereka. Ketika itu, beliau telah berkahwin dengan seorang wanita keturunan Arab yang bernama Syarifah Ruqayyah dan dikenali sebagai Rogayah. Hasil perkahwinan ini, beliau telah dianugerahkan empat orang cahaya mata iaitu Kasim, Aisyah, Muhammad Nor dan Jamil.⁵

Setelah Rogayah meninggal dunia, Tok Senggora berkahwin buat kali kedua dengan seorang wanita yang berstatus janda keturunan Mesir yang bernama Siti Aminah. Hasil perkahwinan ini, mereka dianugerahkan lagi tiga orang anak iaitu Aisyah, Aminah dan Yahya. Manakala, salah seorang daripada anak tiri beliau (anak Siti Aminah) telah berkahwin dengan Tok Syafie Kedah⁶ yang merupakan seorang ulama sufi terkenal di Mekah pada bahagian pertama abad kedua puluh.

Walaupun demikian, berkaitan keturunan beliau yang masih ada sehingga sekarang ini, tidak dapat dipastikan dengan tepat dan tiada maklumat yang menjelaskan tentangnya, walaupun diketahui bahawa terdapat dari kalangan anak Tok Senggora yang pulang ke Tanah Melayu, berkeluarga dan menetap di sini. Ahmad Fathi menambahkan lagi bahawa sesuatu yang pasti adalah tidak ada dari kalangan anak beliau yang pulang menetap di Perik, Sadao, tempat asal keturunan mereka.⁷

Berkaitan dengan tarikh kelahiran beliau, tiada maklumat yang menjelaskan secara tepat. Namun, menurut pendapat yang dikemukakan oleh Ahmad Fathi al-Faṭānī, beliau menyebutkan bahawa Tok Senggora dilahirkan di Kampung Perik (Ban Perik) pada satu tarikh yang tidak dapat dipastikan. Namun demikian, terdapat maklumat yang mengatakan bahawa beliau meninggal dunia sekitar umur 70-an dan menjelang 80-an di Makkah iaitu pada tahun 1930. Berdasarkan maklumat ini diandaikan kelahiran beliau adalah sekitar tahun 1850-an.⁸

Manakala ayah beliau iaitu Muḥammad Qāsīm adalah anak jati kelahiran Senggora, bukan pula berasal dari Kampung Perik. Sebelum kelahiran Tok Senggora, bapa beliau, iaitu Muḥammad Qāsīm mengambil keputusan untuk berpindah daripada bandar Senggora dengan pergi membuka sebuah tanah baru yang tidak jauh daripada Sadao. Tanah tersebut pada ketika itu, adalah sebuah kawasan yang belum diterokai dan dianggap kawasan pendalaman. Di sinilah Muḥammad Qāsīm mengusahakan dusun buah-buahan bagi menyara keluarganya di samping berperanan sebagai “orang alim” atau “pemimpin” dan “guru” di daerah tersebut.

Manakala, datuk beliau bernama Abdullah, yang dikatakan berasal daripada Indonesia tetapi tidak diketahui tempat atau daerah asalnya. Datuk beliau merupakan seorang yang gemar merantau dan telah pergi ke merata tempat di Tanah Melayu sehinggalah tiba di Kelantan. Di sini beliau telah berkahwin dengan seorang gadis yang merupakan nenek kepada Tok Senggora. Selepas perkahwinan itu, datuknya telah mengambil keputusan untuk

⁴ Ismail Che Daud menyebutkan bahawa sijil tamat hafal al-Quran Tok Senggora bertarikh 13 Oktober 1894M. Lihat Ismail Che Daud (2007), “*Tok Senggora*” dalam *Mingguan Wasilah*, 27 Mei 2007/ 10 Jamadil Awal 1428H, ruangan *Tahukah Anda?*, hlm 30.

⁵ Tuan Haji Saleh menyebutkan Kasim pernah berkahwin di Jitra, Kedah dan Jamil di Sungai Dua, Sebarang Perai, Pulau Pinang. Tetapi tiada maklumat yang tetap menyebutkan keadaan ini. Lihat Ahmad Faṭḥī al-Faṭānī (2002), *op.cit.*, hlm 89.

⁶ Beliau berasal dari Kampung Teluk Bagan, Kedah dan telah meninggal dunia di Makkah pada tahun 1953. Beliau adalah guru kepada ramai tokoh-tokoh ulama Pattani, Kedah dan Kelantan. Ahmad Faṭḥī al-Faṭānī (2002), *ibid.*

⁷ Ahmad Fathi al-Faṭānī (2002), *ibid.*, hlm 89.

⁸ *Ibid.*, hlm 84.

pulang ke Senggora dan di sinilah lahirnya ayah Tok Senggora iaitu Muḥammad Qāsim. Namun, berkaitan maklumat ibu Tok Senggora dan saudara yang lain, tiada maklumat yang diperolehi.⁹

Berkaitan dengan maklumat kematian Tok Senggora, Ahmad Fathy menyebutkan, Tok Senggora meninggal dunia pada pagi Jumaat, 15 Safar 1349H yang bersamaan dengan 11 Julai 1930M. Sebelum beliau meninggal dunia, Ahmad Fathi memetik kata-kata yang disebutkan oleh Haji Nor Bot di mana sehari sebelum kematian beliau, iaitu pada petang hari Khamis, selepas waktu Asar, Tok Senggora masih mengajar *Tafsīr al-Jalālāin* kepada murid-murid beliau dan ternyata ketika itu tiada sebarang tanda-tanda beliau sakit. Keesokannya sewaktu orang ramai ingin mengerjakan solat Subuh di Masjid al-Ḥarām, tersebar berita tentang kematian Tok Senggora.¹⁰

Manakala Ismail Che Daud dalam sebuah artikel, beliau menyebutkan secara pasti bahawa tanggal 11 Julai 2007 adalah genap 77 tahun pemergian seorang ahli qurra' yang terulung di kota Mekah yang dikenali sebagai Tok Senggora¹¹. Berdasarkan tarikh tersebut, melalui pengiraan, tarikh kematian Tok Senggora adalah tanggal 11 Julai 1930M bertepatan dengan kenyataan yang disebutkan oleh Ahmad Fathi sebelum ini.

Beliau telah meninggal seorang balu bernama Siti Aminah yang merupakan seorang Arab Mesir tetapi boleh bertutur dalam bahasa Melayu. Menurut Ahmad Fathi, daripada maklumat Tuan Haji Saleh, mengatakan balu Tok Senggora ini meninggal dalam tahun 1950-an, bahkan Tuan Haji Saleh pernah bertemu dengan beliau dalam tahun 1949 dan awal 1950-an memandangkan Tuan Haji Saleh pernah menumpang di rumahnya.¹²

Pendidikan dan Pembelajaran Yang Diikuti

Berkaitan dengan pembelajaran dan pengajian Tok Senggora, beliau telah mengabdikan keseluruhan hidup beliau di perantauan orang. Sejak berusia enam atau tujuh tahun lagi, beliau telah dibawa oleh nenek dari sebelah ibu yang bernama Halimah untuk berangkat ke Makkah. Namun, beberapa tempoh sebelum itu, bapa beliau telah pun memberikan pelajaran asas terutama berkaitan membaca al-Quran. Tetapi penguasaan beliau pada ketika itu sangat terhad iaitu belum menguasai apa-apa ilmu kecuali baru bermula untuk mengenal. Keberadaan beliau bersama neneknya tidak terlalu lama kerana selepas beberapa ketika nenek beliau meninggal dunia. Dengan itu, bapa beliau segera berangkat ke Makkah untuk mengambil alih penjagaan beliau¹³.

Makkah menjadi tempat utama pembelajaran dan pengajian beliau, khususnya dalam mempelajari dan mendalami ilmu berkaitan al-Quran. Pada zaman tersebut, sudah menjadi *trend* bagi kebanyakan ulama “Tanah Jawi” untuk bermukim di sana. Ini kerana kota Makkah sekitar suku akhir abad ke-19 menjadi pusat perkembangan ilmu dan tempat tumpuan ulama dari Tanah Jawi. Sehingga sebahagian daripada mereka mengambil keputusan untuk terus menetap di sana. Antara nama-nama yang terkenal adalah seperti Syeikh Ahmad Khatib

⁹ *Ibid.*, hlm 85.

¹⁰ Ahmad Fathi al-Fatani (2002), *op.cit.*, hlm 90.

¹¹ Ismail Che Daud (2007), *op.cit.*, hlm 30.

¹² Ahmad Fathi al-Fatani (2002), *op.cit.*, hlm 90.

¹³ *Ibid.*, hlm 84.

Minangkabau, Syeikh Nawawi al-Bantani, Tok Wan Ali Kutan (Kelantan), Syeikh Wan Ahmad bin Wan Muhammad Zain al-Fatānī dan ramai lagi termasuklah Tok Senggora sendiri.

Ismail Che Da'ud dalam satu tulisan beliau¹⁴, telah mengukuhkan kenyataan di atas dengan menyebutkan bahawa ulama-ulama tahap ketiga iaitu daripada kalangan guru-guru pondok antara 1910-1930-an boleh disifatkan sebagai bertuah kerana telah berpeluang untuk berguru dengan ulama-ulama terkemuka di Kota Makkah. Lingkungan dekad 1980-an hingga 1900-an, Kota Makkah menjadi pusat penyebaran ilmu dan pengetahuan yang menampilkan tokoh-tokoh seperti Syeikh Abdul Kadir bin Abdul Rahman al-Fatānī, Syeikh Muhammad bin Syeikh Isma'īl Daud al-Fatānī (Syeikh Nik Mat Kecik), Syeikh Ahmad bin Muhammad Zain al-Fatānī (Tok Guru Wan Ahmad), Syeikh Ahmad Khatib bin Abdul Latif Minangkabau, Syeikh Ahmad bin Muhammad Yunus Lingga, Syeikh 'Uthman bin 'Abdul Wahhab Sarawak, Syeikh Muhammad 'Ali bin 'Abd al-Rahmān al-Kelantani, (Tok Wan 'Ali Kutan), Tuan 'Abdul Muttalib bin Tuan Faqih 'Abdullah Kota, Syeikh Sa'id bin Muhammad al-Yamanī, Syeikh Mustafa al-'Afifi, Syeikh 'Abdul Karim al-Daghastanī, Syeikh 'Abdul Karim al-Bantani, Syeikh Nawawi al-Bantani, Syeikh Muhammad Sa'id Babsail, Syeikh Surur, Syeikh Saruji, Syeikh Abdullah Senggora, Syeikh Zainuddin Sumbawa, Syeikh Muhammad bin Yusuf Khayyat, Syeikh Hasbullah, Sayyid Ahmad bin Zaini Dahlan, Sayyid Abu Bakr bin Sayyid Muhammad Syata, Sayyid Muhammad Amin bin Sayyid Ahmad, dan lain-lain guru lagi.

Menurut Ahmad Fathi lagi, melalui pertemuan beliau dengan Tuan Haji Muhammad bin Abdullah, seorang mudir di Madrasah Nahdhah al-Ulum, Perik¹⁵, menyatakan bahawa Tok Senggora jarang pulang ke tanah airnya dan kalau pulang pun sekadar beberapa ketika sahaja. Beliau menceritakan bahawa, Syeikh Abdullah Senggora pernah pulang ke Perik, kemudian beliau mahu pulang semula ke Makkah dengan melalui jalan darat. Namun, setiba di Bombay, beliau terkandas akibat terputus kewangan. Secara sukarela, seorang hartawan Bombay yang bernama Abu Kasim telah menawarkan seberapa banyak wang yang dimahui. Tetapi beliau telah menolaknya dan mengambil sekadar keperluan.¹⁶

Oleh yang demikian, Tok Senggora merupakan di antara ulama Tanah Jawi yang telah memenuhi kehidupan beliau di sana. Peluang tersebut, telah digunakan beliau untuk berusaha dengan gigih dalam mendalami al-Quran sehinggakan disebutkan oleh Tuan Haji Salleh Abdullah bahawa guru Tok Senggora mencecah dua ratus orang. Walaupun jumlah tersebut, jika difikirkan kurang logik, tetapi jika diteliti keadaan Tok Senggora sendiri, beliau telah menamatkan pengajian dan hafalan al-Quran sejak berusia 15 tahun lagi.¹⁷ Oleh itu, beliau

¹⁴ Lihat Ismail Che Daud, "Sekolah Pondok di negeri Kelantan: Satu Tinjauan Umum", *Warisan Kelantan*. Lihat Muhammad 'Uthman el-Muhammady, "Islam Dan Pembinaan Peradaban Di Kawasan Timur Laut", http://www.geocities.com/traditionalislam/Islam_PembinaanPeradaban_dikawasan_timurlaut.htm, 31 Januari 2007.

¹⁵ Temu ramah tersebut berlaku ketika kunjungan beliau ke sana pada bulan September 1992. Menurut Ahmad Fathi lagi, Tuan Haji Muhammad bin Abdullah mengakui bahawa beliau mempunyai hubungan kekeluargaan dengan Tok Senggora dan menyatakan bahawa beliau dilahirkan selepas Tok Senggora meninggal dunia. Tetapi kenyataan itu masih diragui memandangkan Ahmad Fathi sendiri menyebutkan bahawa, beliau tidak sempat untuk mengenali dengan lebih dekat Tuan Haji Muhammad bin Abdullah tersebut. Ahmad Fathi al-Fatani (2002), *op.cit.*, hlm 85-86

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Ibid.*

mempunyai tempoh yang panjang untuk berguru dengan seberapa ramai ulama pada ketika itu. Tambahan pula, kenyataan ini kemungkinan boleh diambil kira dengan melihat tempoh pengajian beliau, kesungguhan dan tempoh beliau bergelumbang dengan ilmu yang bermula sejak kecil lagi.

Penguasaan beliau terhadap al-Quran khusus dalam Ilmu Tajwid dan Qiraat secara mendalam dapat dibuktikan dengan pelantikan beliau sebagai ketua Qiraat Hijaz pada zaman tersebut¹⁸. Keadaan ini menunjukkan bahawa sudah pasti beliau dilantik di atas kemampuan dan keilmuan yang dimiliki pada beliau.

Guru-GuruNya

Berkaitan dengan guru-guru Tok Senggora, sepertinya disebutkan oleh penulis sebelum ini, Ahmad Fathy yang memetik kenyataan yang dikemukakan oleh Tuan Haji Salleh Abdullah menyebutkan, guru Tok Senggora mencecah dua ratus orang. Namun, senarai penuh guru-guru beliau tidak dapat dikemukakan memandangkan tiada sebarang catatan yang dibuat.

Ahmad Fathy menyebutkan lagi, antara guru-guru Tok Senggora adalah seperti Syeikh Hasan Badir al-Muqri, Muhammad al-Diri al-Tahami, al-Syeikh Ahmad Reda Salmunah, al-Syeikh Sulaiman al-Barbari dan Syeikh Ibrahim Saad al-Masri al-Makki. Manakala al-Marhum Tuan Guru Hj Wan Mohd Saghir Abdullah pula dalam tulisannya “*Dakwah Islamiah Ulama Besar Patani*”¹⁹ menyenaraikan beberapa nama lagi nama guru-guru Tok Senggora iaitu Syeikh Muhammad Zain bin Mustafa al-Fatani, Syeikh Wan Ahmad bin Muhammad Zain al-Fatani, Syeikh Muhammad bin Hamad al-Makki al-Ma’ruf bi al-Saruji dan Syeikh Abdul Hamid Firdausi al-Makki al-Afghani.

Manakala dalam tulisan yang lain pula, al-Marhum Tuan Guru Hj Wan Mohd Saghir ada menyebutkan bahawa Tok Senggora pernah berguru dengan Sayyid ‘Uthman al-Dimyati bersama-sama dengan Sayyid Ahmad bin Zaini Dahlan dan Sayyid Ahmad al-Dimyati yang merupakan tokoh-tokoh ahli Ilmu Tajwid dan Qiraat.²⁰

Sepanjang perguruan tersebut, beliau telah berjaya memperoleh dua sijil tamat hafazan al-Quran yang bertarikh 12 Rabi’ al-Awwal 1312H yang telah dikeluarkan oleh al-Syeikh Ibrahim Saad al-Masri al-Makki²¹.

Murid-MuridNya

Selaku seorang ulama dan tokoh ilmuwan, sudah pasti Tok Senggora mempunyai pengikut atau anak-anak muridnya yang tersendiri. Pada masa yang sama, ia juga merupakan salah satu *wasilah* atau jalan untuk beliau memperkembangkan dan memberi bakti ke atas ilmu yang dimiliki. Oleh yang demikian, murid-murid beliau kebanyakannya berasal daripada Tanah Jawi sendiri. Namun, tidak dinafikan bahawa terdapat juga dari kalangan mereka yang

¹⁸ Berita Harian bertarikh 25 Julai 2006, lihat Blog, dalam <http://promote5.blogspot.com/archive/2006/02/index.html>. 20 Januari 2007, Sabtu.

¹⁹ Wan Mohd Shaghir Abdullah (1977), “Dakwah Islamiah Ulama Besar Patani”, dalam *Majalah Pengasuh*, bilangan 122 (Mac/April 1977), hlm 45.

²⁰ Wan Mohd Saghir Abdullah (2006), Ensiklopedia Nusantara; “ ‘Utsman Betawi Penulis Kitab Tajwid Terulung di Nusantara”, *Berita Harian*, Ruangan Agama, 25 Julai 2006, hlm 12.

²¹ Ahmad Fathy al-Fatani (2002), *op.cit.*, hlm 85-86.

berasal dari Tanah Arab. Berikut penulis menyenaraikan beberapa orang murid Tok Senggora²². Antara mereka yang berasal dari Tanah Jawi adalah;

1. Haji Ahmad bin Muhammad Zain (ayahanda kepada Tuan Guru Haji Abdullah Tahir Bunut Payung).
2. Haji Nik Mahmud (Imam Masjid Muhammadi, Kota Baharu).
3. Tok Duku²³.
4. Haji Ibrahim Yusuf (Mufti Kerajaan Kelantan), 1928-1941²⁴.
5. Haji Ahmad Haji Abdul Manaf, Binjai, Kota Baharu (Tok Kemboja Muda).
6. Tok Maban, Patani.
7. Haji Omar Nuruddin Sungai Keladi, Kota Baharu²⁵.
8. Haji Yusuf Pulau Ubi, Kelantan²⁶.
9. Haji Noh Jamaluddin al-Kalantani²⁷.
10. Haji Muhamamd bin Ahmad al-Kalantani²⁸.
11. Haji Din Haji Abdul Samad al-Fatani²⁹.
12. Haji Muhammad Dhiauddin (Kadi Segamat).
13. Haji Abu Bakar Alim bin Haji Hasan (Johor)³⁰
14. al-Syeikh al-Muqrī Haji Hasan al-Hāfīz bin Ismail (Johor).
15. Haji Muhammad Saman al-Rāwī (Perak)
16. Dato' Haji Muhammad Nor Ibrahim (Mufti Kerajaan Kelantan 1986- 1987)³¹.

²² Berkaitan dengan nama anak murid beliau, Ismail Che Daud telah menyenaraikan beberapa tokoh-tokoh yang pernah berguru dengan Syeikh Abdullah Senggora sama ada dari Kelantan ataupun luar Kelantan. Lihat Ismail Che Daud (2007), *op.cit.*, hlm 30.

²³ Nama beliau adalah Haji Muhammad Tahir bin Muhammad Dahhan dan dilahirkan pada tahun 1850 (kemungkinan sebaya dengan Tok Senggora) serta meninggal dunia pada 1974. Beliau mendapat gelaran Tok Duku kerana telah membuka pondok di Kampung Duku yang terletak di pinggir Pekbun dalam wilayah Narathiwat. Pondok tersebut masih kekal sehingga kini dengan nama Madrasah Tahiriah berdasarkan maklumat daripada menantu beliau iaitu Pak Da Duku atau Haji Abdul Hamid pada Februari 1992. Antara guru-guru beliau yang lain semasa di Makkah adalah Syeikh Zainuddin Sumbawa, Umar Bali, Syeikh Hasbullah dan Cher Pak Ya al-Ramani. Lihat <http://tokoh.blogspot.com/>, 30 Januari 2007.

²⁴ Dato' Hj Ibrahim Bin Yusoff (1871m-1955m), atau dikenali sebagai “Haji Ibrahim Tok Raja” yang merupakan ayahanda kepada Dato' Haji Mohd. Nor Ibrahim, ulama' dan Mufti Kerajaan Kelantan yang masyhur pada separuh bahagian kedua abad kedua puluh dan merupakan mertua kepada Tuan Guru Haji Sulong Patani. Beliau pernah berguru dengan Tok Senggora dan beberapa orang tokoh ulama lain sewaktu menuntut di Makkah dan Madinah. Lihat Majlis Agama Islam Kelantan (MAIK), Dato' Hj Ibrahim Bin Yusoff (1871m-1955m) http://www.kelantan.gov.my/maik/tokohulama'_hjabrahim.htm, 30 Januari 2007.

²⁵ Beliau dilahirkan di Kampung Atas Banggol, Kota Bharu Kelantan pada tahun 1867.

²⁶ Haji Yusof Pulau Ubi atau nama lengkapnya Haji Yusof bin Abdul Rahman bin Abdul Ghani dilahirkan di Sungai Pinang, Kelantan pada zaman pemerintahan Sultan Muhammad II. Lihat Yayasan Dakwah Islam Malaysia (YADIM), “*Dari Tanah Tidak Berpenghuni, Jasa Disemai di Pulau Ubi*” <http://www.yadim.com.my/Ulama/UlamaFull.asp?Id=81>, 30 Januari 2007.

²⁷ Beliau merupakan tokoh Qurra' dan al-Hafiz di Mekah pada tahun 1930 an hingga tahun 1940 an dan dilahirkan pada tahun 1896. Beliau juga merupakan pengarang kitab *Tuhfatul al-Quran Fi Tajwid al-Quran*.

²⁸ Nama penuhnya ialah Haji Muhammad bin Ahmad al-Kelantani atau Pak Cu Haji Mat bin Lebai Ahmad bin Tok Kweng Mat Yatim dilahirkan pada tahun 1887 di Kampung Paloh, Pintu Geng Kota Bharu.

²⁹ Seorang ulama Patani tetapi memberi sumbangan keilmuan beliau di Melaka dan meninggal dunia di Johor.

³⁰ Beliau adalah seorang Kadi Muar, Johor. Telah menghabiskan 34 tahun untuk belajar di Makkah dari tahun 1881-1915). Beliau telah meninggal dunia pada tahun 1938 selepas kira-kira seminggu memegang jawatan Mufti dalam usia 63 tahun. Selain Tok Senggora, terdapat guru-guru lain seperti Syeikh Wan Ahmad bin Wan Muhammad Zain al-Fatani, Syeikh Ahmad Yusuf Lingga, Syeikh Umar Sumbawa, Syeikh Muhammad Nur al-Fatani dan Syeikh Mukhtar 'Atarid Bagor. Lihat Laman wakaf.net, http://www.waqaf.net/authors/wms/abu_bakar_muar.htm, 20 Januari 2007.

17. Haji Abdul Rashid, Palembang
18. Haji Taib Muhsin, Ban Perik Bawah, Sadao, Songkla
19. Haji Mat Misin, Imam Masjid Darulaman, Perik, Sadao
20. Syeikh Nur Perlis³²
21. Haji Muhammad Pasir Mas, Kelantan
22. Haji Muhammad Nur, Kuala Besut
23. Haji Wan Ismail Wan Hasan, Tapang (Kota Bharu, Kelantan)
24. Haji Ismail Mahmud, Den Lan, Hat Yai³³
25. Haji Ahmad bin Abdul Wahab al-Fusani al-Faṭānī.
26. Haji Abdul Ghani³⁴.

Selain daripada kalangan ulama-ulama dari Nusantara atau Tanah Jawi, terdapat juga dari Tanah Arab yang berguru dengan beliau seperti dua orang tokoh *qurrā'* iaitu Syeikh Ahmad Hijazi³⁵ dan Syeikh Ahmad 'Ubaid.³⁶

Karya-Karya Penulisan Yang Dihasilkan

Di antara ulama-ulama sezaman dengannya, Tok Senggora juga seperti Syeikh Nūr al-Dīn al-Rānirī yang menghasilkan karya dalam beberapa bidang ilmu seperti tasawuf, tarekat, *fiqh* dan sebagainya melalui kitab-kitab beliau seperti *Asrār al-‘Ārifīn*, *al-Muntahī*, *Hidāyah al-Ḥabīb fī a-Targhīb wa al-Tarhīb* dan sebagainya,³⁷ Syeikh 'Abd al-Ṣamad al-Falimbānī yang menguasai bidang tasawuf melalui karya beliau *Siyar al-Sālikīn* dan *Hidāyah al-Sālikīn fī*

³¹ Dato' Haji Mohd. Nor Ibrahim yang merupakan anak kepada "Haji Ibrahim Tok Raja" juga pernah berguru dengan Syeikh Abd Allah Senggora semasa berada di Makkah dan juga dengan beberapa orang guru yang lain seperti Syeikh Hasan al-Masyath, Syeikh Nuh Jamaluddin Kelantan, Syeikh Mohd Nor Patani, Tengku Mahmud Zuhdi al-Faṭānī, Che Pak Ya al-Ramānī dan lain-lain lagi. Lihat laman Majlis Agama Islam dan Adat Istiadat Melayu Kelantan, <http://www.kelantan.gov.my/maik/tokohulama/hjibrahim.htm>, 30 Januari 2007.

³² Beliau adalah Haji Ismail bin Haji Muhammad yang merupakan seorang tokoh islah Perlis. Mendapat gelaran Syeikh Nur (singkatan Syeikh Nur al-Surur) yang diberikan oleh masyarakat Arab sebagai tanda penghormatan kerana beliau banyak mendapat petunjuk agama. Ayah beliau berasal dari Hadramaut dan ibunya Khadijah daripada Thailand. Beliau dilahirkan di Pulau Pinang dan dibesarkan di Bangkok. Beliau telah belajar di Makkah selama 8 tahun dan kemudian memasuki Dar al-Hadith, Madinah selama 8 tahun pula. Beliau juga pernah menyandang jawatan hakim mahkamah di Arab Saudi sebelum pulang ke Perlis. Beliau meninggal dunia di Kampung Kersik, Mata Air, Perlis pada tahun 1984. Ismail Che Daud (1996), *op.cit.*, hlm 130.

³³ Beliau berasal dari Den Lan, sebuah perkampungan Islam, tujuh kilometer ke utara Bandar Hat Yai. Beliau berada selama 15 tahun di Makkah untuk menuntut ilmu sebelum pulang selepas itu ke Hat Yai dan mendirikan Madrasah al-I'ānah al-Diniyyah di kampung asalnya, Den Lan. Beliau meninggal dunia pada 23 Januari 1993 berdasarkan maklumat yang diberikan oleh Haji Abdul Rashid, menantu beliau pada awal Februari 1993. Tajuddin Saman (1993), *Tokoh Ulama Nusantara*, Kuala Lumpur: Berita Publishing, cet. 1, hlm 46.

³⁴ Haji Abdul Ghani atau dalam penulisannya beliau menggunakan nama Abdul Ghani Hamzah al-Saiburi. Beliau dilahirkan di Kubang Siam, Kedah pada tahun 1888M, pernah berguru dengan Syeikh 'Abd Allah Senggora (Tok Senggora) semasa berada di Makkah, khususnya dalam pengajian al-Quran termasuklah dengan beberapa orang ulama lain seperti Haji Yahya Reman, Tuan Omar Sembawa dan Tuan Ahmad Khatib Syarbani serta ramai lagi. Lihat Negeri Kedah, "Tuan Haji Ghani bin Haji Awang" (terjemahan oleh Haji Hashim bin Samin), http://www.mykedah.com/e_10heritage/e102_4_17.htm, 20 Januari 2007.

³⁵ Beliau adalah antara tokoh ulama dan ahli *qurra'* yang terkenal. Sebagai membalas jasa guru beliau tersebut, beliau telah menurankan segala ilmu khususnya berkaitan lagu dan bacaan al-Quran kepada seorang tokoh qari tanah Jawi yang berasal dari Kelantan iaitu Haji Ahmad Ma'sum Pergau. Ahmad Fathi al-Fatani (2002), *op.cit.*, hlm 87.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ Drs. Salahuddin Hamid dan Drs. Iskandar Ahza (2003), *Seratus Tokoh Islam Yang Paling Berpengaruh di Indonesia*, Jakarta: PT. Intimedia Cipta Nusantara, cet. 1, hlm 138-139.

Sabīl al-Muhtadīn, Syeikh Muḥammad Arsyad al-Banjari yang mengarang kitab *Sabīl al-Muhtadīn li al-Taḥfah fī Amr al-Dīn* yang merupakan kitab *fiqh* Melayu yang paling tebal,³⁸ Syeikh Uthman Betawi dalam bidang Tajwid al-Quran melalui karya *Umdah al-Jumān fī Adab Tilāwah al-Qur’ān* dan dalam bidang yang sama termasuklah Syeikh Abdullah Senggora melalui karya *Mawrid al-Zam’ān fī mā Yata’līq bi Tajwīd al-Qur’ān*.

Di kalangan ulama-ulama tersebut dan para ulama selainnya, Tok Senggora juga merupakan di antara tokoh yang tidak terlepas dalam menghasilkan karya bermutu. Secara khususnya karya beliau dapat dibahagikan kepada dua jenis iaitu karya asli dan karya celupan (bukan asli). Antara karya asli beliau yang paling masyhur adalah *Mawrid al-Zam’ān fī mā Yata’līq bi Tajwīd al-Qur’ān* atau lebih dikenali dengan panggilan “*Mawrid al-Zam’ān*” yang merupakan sebuah karangan khusus membicarakan berkaitan ilmu tajwid. Karya tersebut menjadi karya tunggal yang asli hasil penulisan beliau sendiri. Bahkan, disebut bahawa karya atau kitab ini sebagai kitab Ilmu Tajwid paling tebal dan paling sempurna berbanding kitab-kitab Tajwid yang lain serta berada sebaris dengan karya-karya Tajwid yang dihasilkan sebelumnya seperti *Mir’āh al-Qur’ān* karya Syeikh ‘Abd al-Muḥṭī bin Muḥammad Ṣāliḥ yang diselesaikan penulisannya pada 1193H/ 1779M dan lain-lain lagi.³⁹

Berkaitan dengan karya beliau yang lain, selain kitab *Mawrid al-Zam’ān*, tiada sumber yang menyenaraikan atau menyebutkan tentang karya-karya tersebut. Kemungkinan, Syeikh Abdullah Senggora tidak banyak menulis ataupun tidak ada sumber yang menyebutkan tentang perkara ini. Namun, demikian, tidak bermakna beliau tidak terlibat dalam dunia penulisan atau penghasilan karya selain daripada karya tersebut. Ini kerana, selain daripada menulis, beliau mendapat perhatian sebagai *pentagrīz* atau sebagai pemberi pengakuan kesahihan kandungan sesebuah karya yang dikarang oleh ulama-ulama lain. Peranan beliau tersebut merupakan salah satu sumbangan dan usaha dalam menghasilkan karya penulisan walaupun bukan ditulis sendiri. Karya-karya ini disebut sebagai karya bukan asli. Antara karya mendapat *taqrīz* daripada beliau dan menjadi karya bukan asli adalah seperti:⁴⁰

1. *Milḥah al-Tajwīd fī Aḥkām al-Qur’ān al-Majīd* karya Muhammad bin Muhammad Ṣāliḥ al-Kalantani⁴¹.
2. *Pertinjau* karya Haji Abu Bakar bin Haji Hasan Muar⁴²

³⁸ Tajuddin Saman (1993), *op.cit.*, hlm 32.

³⁹ Antara karya-karya tajwid yang lain sebelum daripada kitab *Mawrid al-Zam’ān* adalah seperti *Tuḥfah al-Murīd li Tawā’ibih al-Tajwīd* karya Muhammad Sa’id ibn Hasanuddīn yang diselesaikan pada 1266H/ 1849M. *Risalah Tajwid* karya Aminuddin bin Nuruddin bin Husein, diselesaikan pada 1286H/ 1869M, *Al-Mawāhib al-Makiyyah* karya Syeikh ‘Abd al-Qādir bin ‘Abd al-Raḥmān al-Faṭānī, diselesaikan pada 1296H/ 1879M, *Sirāj al-Qārī* karya Syeikh Muhammad Ṣāliḥ bin Syeikh Zainal ‘Abidin al-Faṭānī, diselesaikan pada 1308H/ 1891M dan *Tuḥfah al-Ikhwān* karya Syeikh Isma’īl bin Abd al-Muṭallib al-Asyī (Aceh), diselesaikan pada tahun 1311H/ 1893M.

⁴⁰ Al-Marhum Tuan Guru Hj Wan Mohd Saghir Abdullah (1415H/2004M) “Kertas Kerja Ulama Malaysia/Nusantara Dalam Pengajian al-Quran”, *op.cit.*, hlm 12-13.

⁴¹ Karya ini telah diselesaikan penulisannya pada hari Jumaat, 4 Rejab 1329H. Cetakan pertama oleh Matba’ah al-Miriyyah al-Ka’inah pada akhir Rabi’ al-Awwal 1330H. Lihat Muhammad bin Muhammad Ṣāliḥ al-Kalantani (1330H), *Milḥah al-Tajwīd fī Aḥkām al-Qur’ān al-Majīd*, Beirut: Matba’ah al-Miriyyah al-Ka’inah.

⁴² Karya ini diselesaikan pada 1 Sya’ban 1342H bagi Penggal Pertama di Bandar Maharani, Muar. Cetakan pertama oleh Matba’ah al-Khairiyyah, Muar pada tahun 1342H/1924M. Dalam karya ini disertakan salinan ijazah daripada gurunya iaitu Syeikh Abdullah Senggora yang telah dikeluarkan pada hari Jumaat, 25 Zulhijjah 1334H di Makkah al-Mukarramah. Lihat Haji Abu Bakar bin Haji Hasan Muar (1342H/1924M), *Pertinjau*, Muar: Matba’ah al-Khairiyyah.

3. *Tamrīn al-Lisān fī Ma'rifah Tajwīd al-Qur'ān* karya Syeikh Hasan bin Haji Yahya al-Jawī al-Jambi⁴³

Dengan itu, walaupun tidak banyak tulisan atau karya yang dihasilkan, tetapi sumbangan yang telah dicurahkan oleh Tok Senggora amat besar sekali khususnya dalam bidang Ilmu Tajwid dan Qiraat. Beliau telah mencipta nama ketika berada di Kota Makkah lagi. Beliau sangat aktif mengajar khususnya dalam bidang Qiraat dan Tafsir serta mengarang kitab. Selain kealiman beliau dalam Qiraat al-Quran, beliau juga adalah *al-faqih* merujuk kepada gelaran yang dinisbahkan kepada nama beliau selaku seorang yang alim dan menguasai ilmu fikah. Manakala jika dilihat kepada penguasaan bahasa, beliau bukan sahaja arif dalam dua bahasa iaitu Arab dan Melayu, bahkan menguasai dengan baik bahasa Thai dan Inggeris.⁴⁴

Sumbangan beliau yang paling besar adalah dalam bidang ilmu bacaan al-Quran atau Qiraat dan ilmu lagu al-Quran. Sehingga beliau dikatakan sebagai seorang ulama yang menguasai bacaan Qiraat Tujuh atau Qiraat Tujuh imam. Kemasyhuran beliau dalam bidang ini sehingga mendapat pengiktirafan daripada seorang pembesar Turki yang melawat Makkah pada zamannya.⁴⁵ Bahkan, kealiman beliau dalam bidang ini tidak perlu dipertikaikan lagi memandangkan beliau telah pun berjaya memperoleh dua sijil tamat hafazan al-Quran bertarikh 12 Rabi' al-Akhir 1312H yang telah dikeluarkan oleh Syeikh Ibrahim Saad al-Masri al-Makki⁴⁶ selaku guru beliau sendiri seperti mana yang telah disebutkan oleh penulis sebelum ini.

Selain berperanan sebagai seorang penulis atau pengkarya ilmu, beliau juga memainkan peranan penting sebagai tokoh yang menjadi rujukan ulama-ulama sezaman khususnya dalam bidang ini. Ramai daripada kalangan ulama yang telah mendapatkan *taqrīz* atau pengakuan daripada beliau sebagai seorang yang berautoriti dalam menilai sesebuah penulisan. Keadaan ini sudah pasti melambangkan beliau bukanlah calang-calang ulama dalam bidang tersebut. Contoh karya yang mendapat *taqrīz* beliau telah pun diterangkan oleh penulis sebelum ini.

⁴³ Karya ini telah diselesaikan pada tahun 1345H/1926M dan cetakan pertama oleh Matba'ah al-Taqaaddun al-'Ilmiyyah, Mesir pada tahun 1345H. Pada halaman 41-42, telah disertakan *takriz* daripada beberapa orang ulama termasuklah oleh Syeikh Abdullah Senggora. Lihat Syeikh Hasan bin Haji Yahya al-Jawī al-Jambi (1345H), *Tamrīn al-Lisān fī Ma'rifah Tajwīd al-Qur'ān*, Misr: Matba'ah al-Taqaaddun al-'Ilmiyyah.

⁴⁴ Ahmad Fathy al-Faṭānī (2002), *op.cit.*, hlm 86.

⁴⁵ Berdasarkan kepada cerita yang disebutkan oleh Tuan Guru Haji Muhammad Nor But, Kelantan pada tahun 1989, beliau menceritakan bahawa seorang pembesar Turki telah datang ke Makkah. Lalu telah dijemput semua qari untuk memperdengarkan bacaan di hadapannya. Setelah itu, pembesar Turki tersebut telah bertanya, adakah masih ada qari selain daripada sebelum ini. Lalu diberitahu bahawa terdapat seorang qari ternama di Makkah tetapi beliau adalah orang Jawi (Nusantara) bukan Arab. Dengan itu, beliau telah menjemput Tok Senggora untuk memperdengarkan bacaannya. Dalam keadaan gugup kerana dijemput secara mendadak, beliau telah membaca surah Yunus bermula ayat 62. Lalu beliau telah mengulangi beberapa ayat tersebut dalam berbagai lagu dan gaya bacaan qiraat tujuh. Sang pembesar tersebut sangat berpuas hati lalu menganugerahkan kepada Tok Senggora sejumlah wang sebanyak lima ratus junaih iaitu sejumlah wang yang sangat banyak ketika itu. Lihat Ahmad Fathy al-Faṭānī (2002), *op.cit.*, hlm 87.

⁴⁶ *Ibid.*, hlm 85

KESIMPULAN

Berdasarkan kepada maklumat yang telah didedahkan oleh penulis di atas, dapat dinyatakan bawah Tok Senggora adalah merupakan salah seorang ulama yang hadir di alam Melayu untuk memberikan sumbangan yang sangat besar kepada perkembangan penulisan dan pengajaran khususnya di dalam bidang Ilmu Tajwid dan Qiraat. Sumbangannya yang amat jelas apabila dilihat melalui anak-anak muridnya yang ramai, malah ramai di kalangan mereka menghasilkan karya-karya yang terbaik khususnya di dalam bidang Ilmu Tajwid. Sumbangannya juga, bukan hanya dikhususkan kepada sebangsa sahaja, bahkan untuk keperluan seluruhnya dunia Islam atau ditujukan kepada keseluruhan umat Islam. Ini kerana beliau merupakan guru dan pakar rujuk di kalangan pelajar yang belajar di Mekah pada ketika itu. Maka, segala ilmu yang dicurahkan dalam segala bidang khususnya dalam bidang yang paling dikuasainya iaitu Ilmu Tajwid dan Qiraat memberikan satu bentuk sumbangan yang tidak boleh dipertikaikan lagi kepentingannya.

Ternyata kehebatannya, Tok Senggora dari sudut keturunan dan peribadi yang dimiliki telah menjadikan beliau sebagai seorang yang menguasai ilmu dan pengetahuan sehingga menjadi seorang tokoh ulama yang alim, selain mendapat sokongan, dorongan dan dokongan daripada ahli keluarga khususnya bapa beliau sendiri yang bersusah payah untuk mendidik dan memberi didikan yang terbaik kepada zuriatnya sehingga lahirlah seorang tokoh yang telah memberikan jasa yang tidak ternilai harganya. Semoga, sedikit pendedahan penulis berkaitan Tok Senggora akan membuka minda kita dengan melihat kepada kesungguhan dan keiltizaman beliau mengharungi dunia yang luas untuk mencari dan mendapatkan ilmu, dengan tekad akan menyebarkan ilmu tersebut untuk kepentingan bersama.

RUJUKAN

RUJUKAN BAHASA ARAB

- ‘Abd al-Ḥalīm bin Muḥammad al-Hādī al-Qābah (1999), *Al-Qirā’āt al-Qur’āniyyah Tārīkhuhā, Thubūtuhā, Hujjiyyatuhā wa Aḥkāmuhā*, Beirut, Dar al-Gharb al-Islāmī.
- ‘Abd al-Ḥamīd Yūsuf Mansūr (1995), *Fath al-Murīd fī ‘Ilm al-Tajwīd*, Iskandariyyah, Dar al-Da’wah.
- Abū ‘Abd al-Raḥman Reḍā ‘Alī Darwaysy dan Abū Sahl Sāmiḥ bin Aḥmad bin Muḥammad (2000), *Fath al-Raḥmān fī Taysīr Ṭuruq Ḥaḥḥ bin Sulaymān*, Kaherah, Maktabah Qurṭubah.
- Aḥmad Khālīd Shukrī Dr, Dr. Aḥmad Muḥammad Mufliḥ al-Quḍāh dan Dr. Muḥammad Khālīd Mansūr (2001), *Muqaddimah fī ‘Ilm al-Qirā’āt*, ‘Ammān, Dar ‘Ammār.
- Aḥmad Maḥmūd ‘Abd al-Samī’ al-Ḥafyān (2001), *Asyhar al-Muṣṭalahāt fī Fann al-Adā’ wa ‘Ilm al-Qirāat*, Beirut, Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Dhahabī, Muḥammad bin Aḥmad bin ‘Uthman al- (1981), *Sayr A’lām al-Nubalā’*, Beirut, Muassasah al-Risālah.
- Dhahabī, Muḥammad bin Aḥmad bin ‘Uthman al- (1997), *Ma’rifah al-Qurrā’ al-Kubār*, Beirut, Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah.
- Jazārī, Muḥammad bin Muḥammad bin Muḥammad bin ‘Alī bin Yūsuf al- (1999), *Munjid al-Muqri’īn wa Mursyid al-Ṭālibīn*, Beirut, Dar al-Kutub al-‘Ilmiyyah.

Jazari, Muḥammad bin Muḥammad bin Muḥammad bin ‘Alī bin Yūsuf al- (1986), *al-Tamhīd fī ‘Ilm al-Tajwīd*, Beirut, Muassasah al-Risalah.

RUJUKAN BAHASA MELAYU

- Abdullah al-Qari Haji Saleh (2002), *Kursus Qari dan Qariah*, C.26, Kelantan, Pustaka Aman Press Sdn Bhd.
- ‘Abd al-Mu’ṭi al-Syeikh Muḥammad Sāleḥ (1779), *Mir’ah al-Qur’ān Fī Tahṣīl Ma’rifah Aḥkām al-Tajwīd Li al-Malik al-Wahhāb*.
- ‘Abd al-Kadir ‘Abd al-Raḥman Al-Faṭānī (2004), *Al-Mawāhib Al-Makiyyah Pada Bicara Tajwīd Al-Adāniyyah*, C.1, Kuala Lumpur, Khazanah Al-Fataniyyah.
- ‘Abd Allah Muḥammad Qāsīm Al-Sanqūrī (2004), *Mawrid Al-Zam’ān Fī Mā Yata’allaqu Bi Tajwīd Al-Qur’ān*, Kuala Lumpur, Khazanah Al-Fataniyyah.
- Abū Bakr Hġ Ḥasan Muar (2004) *Pertinjauan Pada Menyatakan Tajwīd Al-Qur’ān*, Kuala Lumpur, Khazanah Al-Fataniyyah.
- Ismā’il ‘Abd al- Muṭalib Acyī (1311 H dan 1324H), *Tuḥfah Al-Ikhwān Fī Tajwīd Al-Qur’ān*, Mekah, Maṭba’ah Miriyyah.
- Muḥammad Muḥammad Ṣāleḥ Al-Kelantanī (2003), *Risalah Mulhah Al-Tajwīd Pada Hukum Quran Yang Majid*, Kuala Lumpur, Khazanah Al-Fataniyyah.
- Muḥammad Nur Mufti Hġ Ibrāhīm (2004), *Suluhan Darul Naim Bagi Penuntut Bacaan Nāfi’ Bin Abī Na’im*, Kuala Lumpur, Khazanah Al-Fataniyyah.
- Tuan Guru Haji Nuh bin Jamaluddin al-Kelantani (1358H), *al-Durrah al-Muntakhabah Fī Riwāyat Syu’bah*, Mekah, Ma’ba’ah al-Majidiyyah..
- Muḥammad Ṣāleḥ Zainal ‘Abidīn Al-Faṭānī (1314H), *Tajwīd Mafātiḥ Huruf al-Quran*, Mekah, Ma’ba’ah al-Miriyyah al-Khainah..
- Muḥammad Ṣāleḥ Zainal ‘Abidīn Al-Faṭānī (t.t), *Ilmu Tajwīd Al-Qur’ān*, Mesir, Maṭba’ah Muṣṭafa Al-Bābī Al-Ḥalabī.
- Nūh Jamaluddīn Al-Kelantanī (1354H), *Tuḥfah Al-Ṣibyān Fī Tajwīd Al-Qur’ān*, Percetakan Al-Ma’ārif Sendirian Berhad.
- Raja Hġ Muḥammad Sa’īd Raja Hġ Muḥammad Ṭāhir (2006), *Sya’ir Nazm Tajwīd Al-Qur’ān*, Kuala Lumpur, Khazanah Al-Fataniyyah.
- Aminuddin bin Nuruddin bin Husein (1869), *Risalah Tajwid*.
- Yūsuf Ngah Peqara (1382H), *Pelajaran Tajwid 1,2,3*, Thailand, Makatabah Muḥammad Al-Nahd.
- Sayyid Aḥmad bin Muḥammad bin Ḥusin al-‘Aydrus Terengganu (t.t), *Ta’rīf al-Khalān Fī Tajwīd al-Qur’ān*.
- Syeikh Abū Aḥmad Syamsuddin ‘Abd al-Mubīn Muḥammad Ṭayyib ‘Abd al-Jabbār al-Fatani (1923), *Tabṣīrah al-Ikhwān Fī Tajwīd al-Qur’ān*, Matba’ah al-Aḥmadiyyah, Singapura.
- Haji Khalil bin Haji Husin Melaka (1929), *Taḥsīn al-Lisān Fī Tajwīd al-Qur’ān*.
Kiyai Hġ Muhammad Saleh bin Hġ ‘Abd al-Rahman Tok Gudang Fatani (1350H), *Sulam al-Tarsyīd Fī Aḥkām al-Tajwīd*, Singapura, Anglo Asiatic.
- Tuan Guru Haji Muhammad Saleh bin Muhammad Yusof Tok Kenali (1361H), *Al-Najm al-Ṭālī’ Fī Qirā’ah al-Nāfi’*, Kelantan, Matba’ah al-Hikmah.
- Ahmad Fathy al-Faṭānī (2002), *Ulama Besar dari Patani*, Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia.